

چگونگی بیان مفهوم «التزام» در زبان‌های روسی و فارسی*

امیر حسینی**

استادیار دانشکده زبان‌های خارجی دانشگاه تهران، ایران

(تاریخ دریافت: ۸۶/۶/۲۵، تاریخ تصویب: ۸۶/۷/۲۳)

چکیده

وجه، یکی از مقوله‌های گرامری فعل است که عموماً، در سه معنای اخباری، امری و التزامی، توجه زبان‌شناسان روسی و فارسی را برانگیخته است. ابزارهای زبانی برای بیان این مفاهیم، در زبان روسی و فارسی متفاوت‌اند. برای بیان وجه التزامی، در هر دو زبان، که بر قضیه‌ای غیر واقعی دلالت دارد، و تنها احتمال وقوع آن در گذشته و یا آینده می‌رفته و یا می‌رود، نه تنها فعل، بلکه عوامل زبانی متعدد دیگر تأثیر گذارند. هدف از این پژوهش، مطالعه و مقایسه ابزار زبانی بیان وجه التزامی و بررسی ساختارهای نحوی است، که در بیان این مفهوم، در زبان‌های روسی و فارسی کاربری دارند، و نیز یافتن وجوه تفاوت و تشابه زبانی آن است. از آنجا که، برای بیان وجه التزامی، در زبان فارسی، ابزارهای گرامری بیشتری دخالت دارند، بنا براین، معانی گرامری زمان و شخص در فعل جمله مورد نظر فارسی، دقیقاً مشخص است، در صورتی که، معانی مذکور، در وجه التزامی افعال زبان روسی، به دلیل نبود ابزار گرامری لازم، وجود ندارد.

واژه‌های کلیدی: وجه التزامی، ابزار گرامری، معنای گرامری، زبان روسی، زبان فارسی.

* این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی «بررسی نمود و چگونگی مقوله‌های گرامری وجه، شخص و شمار افعال روسی در مقایسه با افعال فارسی»، شماره ۴۶۰۵۰۰۴/۱/۱ است، که با حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه تهران در دست انجام است.

** تلفن: ۰۲۱-۶۱۱۱۹۱۱۹، دورنگار: ۰۲۱-۸۸۶۳۴۵۰۰، E-mail: amhoseini@ut.ac.ir

مقدمه

فعل، به عنوان یکی از اقسام کلام در زبان‌های روسی و فارسی است که به سبب مهمترین نقش نحوی اش که همان گزاره بودن است، از دیگر اقسام کلام متمایز می‌شود. زمان، وجه، شخص و شمار از مهمترین ویژگی‌های گرامری فعل در زبان‌های روسی و فارسی‌اند که در اجرای وظیفه نحوی آن نقش اساسی دارند. هم‌کنشی ویژگی‌های گرامری فعل و و اجرای نقش نحوی آن منجر به تشکیل مهمترین واحد نحوی، یعنی جمله می‌گردد. (امیر حسینی، ۱۳۸۵، صص ۲۸-۲۶) فعل در نقش گزاره هر جمله، دارای ویژگی‌هایی گرامری است که خبر را به یکی از زمان‌ها (گذشته، حال و یا آینده) نسبت می‌دهد. و همچنین واقعی یا غیرواقعی بودن آن را نشان می‌دهد. مهمترین ابزار زبانی تشکیل یک خبر، مقوله گرامری وجه (наклонение) است، که به کمک آن، موضوع خبر، گاهی به عنوان یک واقعیت (реальное событие) جاری در زمان (گذشته، حال، آینده) است، و یا در قالب واقعه‌ای غیر حقیقی (ирреальное событие)، ممکن، مورد درخواست، ضروری و دارای ویژگی‌های زمانی نامشخص درک می‌شود (لیاپون (Ляпон, M. B.)، ۲۰۰۲، صص ۳۹۲-۳۹۳).

مقوله گرامری وجه، بیانگر جایگاه و موقعیت عمل نسبت به جهان هستی است، و گوینده یا نویسنده در کلام خود علاوه بر گزارش عمل، ممکن است، به ارزیابی آن نیز بپردازد. وی می‌تواند انجام آن را به عنوان تمایل، خواست، احتمال، ضرورت و لزوم، شرط، شک و از این قبیل نام ببرد. و بدین ترتیب گوینده، واکنش و نظر خود را نسبت به عمل مزبور ابراز می‌دارد (کالودزنف (Колодезнев, B. M.)، ۱۹۹۹، ص ۱۴۶).

بحث و بررسی

زبان‌شناسان روسی و فارسی، در تعریف و انواع مقوله گرامری وجه فعل در زبان‌های روسی و فارسی، نظریات متفاوتی ارائه داده‌اند. برای مثال، برخی مانند نیکراسوف ن. پ. وجود وجه در زبان روسی را بکلی انکار می‌کنند. این در حالی است که برخی دیگر مانند شاخماتف آ. آ. وجه فعل را در زبان روسی به شش نوع دسته‌بندی کرده است. رفروفسکایا (Реферовская, E. A.) ی. آ. در فرهنگ دایره‌المعارف زبان‌شناسی، دربارهٔ وجوه افعال زبان روسی می‌نویسد که، در زبان روسی معاصر وجه فعل را می‌توان به سه نوع دسته‌بندی کرد:

۱. وجه اخباری که ضمن انتساب عمل به زمان‌های حال، آینده و گذشته، آن را به عنوان واقعه‌ای که دارای شخص و شمار است، معرفی می‌کند.
۲. وجه امری که برای بیان دستور و

خواهش با استفاده از فرم دوم شخص مفرد و یا جمع («Пиши-те!» «بنویس/ید») و نیز فرم انگیزشی خاص برای انجام عملی توسط یک یا چند نفر با همکاری خود گوینده با استفاده از ابزار زبانی خاص («Пойдёмте!» «برویم» ; «Давайте посмотрим!» «بیا نگاه کنیم»). و ۳. وجه التزامی که به کمک فرم گذشته فعل به همراه ادات «бы» بیان می‌شود و دارای معانی میل و آرزو، حدس («Я пошёл бы» «خوب بود می‌رفتم») شرط و احتمال («бы если») . تلنکووا («Я бы...» «من می‌گفتم، اگر...») (رفروفسکایا، ۲۰۰۱، ص ۳۲۱-۳۲۲). تلنکووا (Теленкова, М. А.) م. آ. وجه فعل در زبان روسی را اینگونه توصیف می‌کند که وجه فعل، بیان‌گر جایگاه عمل نسبت به واقعیت است. عملی را که فعل می‌نامد، می‌تواند حقیقی باشد («читаю» «مطالعه می‌کنم»، «буду читать» «مطالعه خواهم کرد»، «читал» «مطالعه کردم») و یا از یک عمل غیر واقعی حکایت کند («читал бы» «ای کاش مطالعه می‌کردم» «читай» «مطالعه کن»). وی وجوه افعال روسی را به سه دسته: اخباری، التزامی و امری دسته‌بندی کرده است (تلنکووا، ۲۰۰۵، ص ۲۳۳).

زبان‌شناسان فارسی نیز، دربارهٔ تعداد وجه فعل در زبان فارسی نظریات متفاوتی دارند. دکتر پرویز نائل خانلری تعداد آن را چهار (اخباری، التزامی، امری، شرطی) (پرویز نائل خانلری، ۱۳۶۳، صص ۳۲-۲۹) بر می‌شمارد. در حالی که، خسرو فرشیدورد، وجه فعل را صورت یا جنبه‌ای از آن می‌داند که بر اخبار و احتمال و امر و آرزو و تمنی و تأکید و امید و دیگر امور دلالت می‌کند. وی وجوه فعل را به دو قسم متصرف و غیر متصرف دسته‌بندی کرده و وجوه اخباری، التزامی، امری و تأکیدی را متصرف و اصلی دانسته است. وی وجه مصدری و وجه وصفی را وجوه غیر متصرف می‌نامد (خسرو فرشید ورد، ۱۳۸۲، صص ۳۸۱-۳۸۰). یوری روبینچیک دربارهٔ مقولهٔ گرامری وجه فعل در زبان فارسی معتقد است که در زبان فارسی سه وجه اخباری، التزامی و امری را برای افعال فارسی می‌توان مشخص کرد. به گفتهٔ وی در زبان فارسی معاصر همچنین می‌توان آثار وجه آرزویی فارسی باستان را نیز مشاهده کرد (یوری روبینچیک، ۲۰۰۱، صص ۲۵۸-۲۵۵). پروفیسور احمد شفائی ضمن بررسی نظریات دستورنویسان فارسی دربارهٔ تعریف وجه و تقسیمات آن در زبان فارسی می‌نویسد: «وجه عبارت از مناسبات گوینده یا نویسنده نسبت به طرز اجرای عملی است که توسط فعل بیان می‌شود. هرگاه این مناسبات با وسایل گرامری (مرفمهای شکل‌ساز) بیان می‌شود، زمرهٔ گرامری وجه به وجود می‌آید. با این ترتیب دیده می‌شود که در زبان فارسی کنونی، بیش از سه زمرهٔ گرامری وجه در افعال موجود نیست: وجه اخباری، وجه التزامی و وجه امری»

(پروفسور احمد شفائی، ۱۳۶۳، ص ۸۸).

بنابراین، با توجه به تعاریف زبان‌شناسان، باید گفت که، وجه فعل مقوله‌ای گرامری است، که در بر دارنده معنای واقعی بودن و یا نبودن قضیه‌ای است که، فعل از آن حکایت می‌کند. انواع آن نیز در زبان‌های روسی و فارسی معاصر به سه دسته اخباری، التزامی و امری تقسیم می‌شوند. در زبان‌های فارسی و روسی وجه اخباری را می‌توان وجه مستقیم نامید. زیرا که، گوینده یا نویسنده، به کمک آن، از واقعه‌ای در گذشته، حال و یا آینده خبر می‌دهد و هیچ گونه ابراز عقیده‌ای درباره‌ی آن وجود ندارد. در صورتی که در وجه التزامی و امری، گوینده یا نویسنده، تنها به ابراز موضع و نظر خود، در ارتباط با بودن و یا نبود واقعه‌ای سخن به میان می‌آورد، که در بر دارنده معنای: احتمال، آرزو، خواهش، امر، تمایل، تأکید، شرط، لزوم و از این قبیل است. به همین خاطر آنها را می‌توان وجه غیر مستقیم نامید.

نقش ابزارهای گرامری در وجه افعال

یکی از مهمترین ابزارهای زبانی وجه‌ساز در زبان‌های روسی و فارسی، ابزار گرامری است. ابزارهای گرامری که وجوه افعال را در زبان‌های روسی و فارسی مقابل هم قرار می‌دهند، متفاوتند. زیرا که هر ابزار گرامری، معانی گرامری خاصی را بیان می‌کند. ابزارهای گرامری، در زبان روسی، نسبت به زبان فارسی، به مراتب از فراوانی بیشتری برخوردارند. این بدان دلیل است که زبان روسی از زبان‌های تصریفی است، و به همین خاطر پایانه‌های کلمات که بر حسب نقش آن در جمله، تغییر می‌کنند، معانی گرامری مختلفی را بیان می‌کنند. در صورتی که در زبان فارسی، تنها افعال صرف می‌شوند، و از همین روست که شناسه آنها می‌تواند معانی گرامری متفاوتی را بیان کند. بنابراین، وجه فعل، که خود یک مقوله گرامری است، با ابزارهای گرامری مختلف، معانی متفاوتی را به جمله می‌دهد که بر حقیقت یا عدم حقیقت واقعه‌ای دلالت دارد:

او نامه می‌نویسد. (وجه اخباری) Он пишет письмо. (изъявительное накл.)

(فعل مضارع سوم شخص مفرد) (глаг.нас.вр.тр.лиц.ед.чис.)

در مثال فوق، وجه فعل هر دو جمله روسی و فارسی اخباری است. و بیانگر انجام کاری توسط یک نفر در زمان حال است. معانی مذکور را، ابزار گرامری موجود در افعال «пишет» و «می‌نویسد» بیان می‌کنند. در جمله روسی شناسه «-em»، نشان دهنده سوم شخص مفرد زمان حال است. و در جمله فارسی، شناسه «د» بر سوم شخص مفرد دلالت دارد، و بن

مضارع «نویس» نشانه زمان حال است.

در مثال:

او نامه می‌نوشت. (وجه اخباری) Он писал письмо. (изъявительное накл.)

(فعل ماضی سوم شخص مفرد) (глагол прош.вр.тр.лиц.ед.чис.м.р.)

نیز، وجه فعل هر دو جمله روسی و فارسی اخباری است و انجام عملی توسط شخصی در گذشته را نشان می‌دهد. این معنی در جمله روسی به کمکوند «-л» بیان شده است. وند «-л» علاوه بر آن بر مفرد مذکر نیز دلالت می‌کند. و در جمله فارسی بن ماضی «نوشت» هم بر زمان گذشته و هم بر سوم شخص مفرد دلالت دارد.

بنابراین، با توجه به مثال‌های فوق، می‌توان گفت، برای بیان وقایع حقیقی، می‌بایست آنها را، به زمانی معین، (گذشته، حال و یا آینده) منسوب کرد، و به این ترتیب از فرم وجه اخباری افعال که دارای ابزار گرامری معینی در زبان‌های روسی و فارسی است، در کلام استفاده می‌شود.

با دقت در جمله

این فیلم را ببین. (وجه امری) Смотри этот фильм. (повел. накл.)

(فعل در وجه امری مفرد) (гл. в повел.накл.ед.ч.)

می‌توان گفت که وجه فعل دو جمله روسی و فارسی امری است. زیرا که در این جملات، گوینده اجرای عمل مندرج در فعل را از مخاطب خود طلب می‌کند. ابزار گرامری وجه ساز در جمله روسی فوق، وند «л» است که بر امر دوم شخص مفرد دلالت دارد. و در جمله فارسی، اضافه شدن وند «б» بر سر بن مضارع «بین» فرم امر از فعل «دیدن» را ساخته است. همانطور که ملاحظه می‌شود، در جمله‌های مزبور معنای گرامری زمان بیان نمی‌شود و زمان معین انجام عمل مندرج در فعل مشخص نیست، زیرا که ابزار گرامری آن در فعل این جملات مشهود نیست.

در جمله

کاش به جنوب می‌رفتی (وجه التزامی) Поехал бы ты на юг. (сосл.накл.)

(فعل گذشته استمراری در معنی التزامی) (гл. в сосл.накл.)

وجه فعل جمله فوق التزامی است، زیرا از عملی نام می‌برد که احتمال وقوع آن بوده و یا خواهد بود، بنابراین، بر زمان معینی دلالت نمی‌کند (دیبرووا (Диброва, Е. И.)، ۲۰۰۲، ص ۹۶). ابزار گرامری بیان وجه التزامی فعل جمله روسی، فرم گذشته فعل جمله مورد نظر به

همراه ادات «*ōbi*» است. ادات «*ōbi*» در جملات روسی فعل را مجبور می‌کنند که در فرم گذشته که فاقد معنای زمانی است، به کار برده شود، یعنی می‌تواند بر گذشته و یا آینده دلالت داشته باشد. و یا گاهی فرم مصدر فعل به کار برده شود. که در این صورت، باز هم مانند فرم گذشته فعل، فاقد معنای گرامری زمان و شخص است. انتساب عمل مندرج در فعل به زمان معین را، تنها از متن گفتار می‌توان درک کرد. در جمله فارسی فوق نیز، معنای وجه التزامی از ترکیب واژه «کاش» با فعل ماضی استمراری «می‌رفتی» حاصل شده است. فعل این جمله بر معنای زمانی گذشته دلالت دارد. در این جمله همچنین، معنای گرامری شخص، به کمک شناسه «می»، که بر دوم شخص مفرد دلالت دارد، بیان شده است. بنابراین، در هر دو زبان فارسی و روسی وجه التزامی از تلفیق ادات و شکل معینی از فعل ساخته می‌شود که در زبان روسی فاقد مفهوم زمان است، در صورتی که در زبان فارسی فعل مورد نظر در بر دارنده معنای زمان است. بنابراین، برای بیان معنای التزام، در واقع، ادات نیز به همراه فعل‌اند.

وجه التزامی و ساختارهای زبانی روسی و فارسی

وجه التزامی در زبان‌های روسی و فارسی پدیده زبانی «لغوی-گرامری» است. از آنجا که «التزام» به معنی وابسته بودن است (پرویز خانلری، ۱۳۶۸، ص ۳۰)، شاید به همین سبب است که در زبان فارسی این پدیده گرامری را وجه التزامی نامیده‌اند. زیرا که برای بیان این وجه در زبان فارسی، وجود کلمات وجهی که در وجه گرامری فعل بعد از خود مؤثرند، نقش اساسی دارند. و فعل جمله خود را ملزم می‌کنند تا در وجه التزامی، مصدر مرخم و یا شکل‌های خاص دیگر به کار روند. بنابراین، «لغوی» بودن وجه التزامی، به این علت است که در تشکیل این وجه همواره کلمات (کاش، شاید، اگر، بایستن، خواستن، آرزو کردن، خوب است و ...) که نشان دهنده موضع یا نظر گوینده و یا نویسنده نسبت به حادث شدن و یا نشدن قضیه‌ای که فعل از آن اسم می‌برد، مشارکت دارند. یعنی معنای گرامری وجه التزامی بر گرفته از معنای لغوی کلمات وجهی در زبان فارسی به همراه شکل گرامری معینی از فعل مورد نظر است. احمد شفائی در توضیح وجه التزامی، ضمن اشاره به اصطلاح «معنایی-گرامری» می‌نویسد: «هر گونه مناسبات ذهنی یا به وسیله عناصر معنایی افاده می‌شود و یا به مدد عناصر گرامری. وجه التزامی نیز گاهی صرفاً تحت تأثیر معنای عمومی جمله و بدون دخالت عناصر گرامری بیان می‌شود، گاهی هم ... تحت تأثیر افعال دیگری که آنها را افعال وجهی نامیدیم افاده می‌شود» (احمد شفائی، ۱۳۶۳، ص ۹۴). پرویز خانلری نیز، فعل جمله التزامی را فعل وابسته به

کلمات و افعال دیگر می‌داند (پرویز ناتل خانلری، ۱۳۶۸، ص ۳۰).

در زبان روسی نیز، وجه التزامی را می‌بایست مقوله‌ای «لغوی-گرامری» نامید. زیرا که یکی از نشانه‌های این وجه، وجود ادات «*бы*»، به همراه شکل گذشته و یا مصدری فعل در جملات روسی است. در تعریف وجه التزامی فعل در زبان روسی کارشناسان زبان روسی بر ترکیبی بودن وجه التزامی فعل تأکید دارند. دربارهٔ عنصر «*бы*» میلاسلاوسکی (Милославский И. Г.) ای. گ. می‌نویسد که اگر وجه التزامی را مقوله‌ای گرامری فرض کنیم، ناچاریم، عنصر «*бы*» را پایانهٔ فعل بنامیم، نه ادات. اما از آنجا که عنصر «*бы*» در جمله محل ثابتی ندارد و می‌تواند نه تنها بعد از فعل، بلکه بعد از کلمات دیگر نیز، در یک جمله به کار رود. بنابر این «*бы*» واژهٔ مستقلی است، هر چند معنی معینی ندارد (میلاسلاوسکی، ۱۹۸۹، ص ۴۸۸-۴۸۷).

وجه التزامی فعل در زبان‌های روسی و فارسی، هم در جملات مرکب و هم در جملات ساده به کار می‌روند.

۱. کاربرد وجه التزامی در جملات مرکب

وجه التزامی، در جملات مرکب تبعی زبان روسی، در پیرو جملاتی که بیانگر مناسبات معنایی شرطی (условное знач.)، هدفی (целое знач.) و توضیحی (изъяснительное) اند، به کار برده می‌شود.

الف - مفهوم التزام در جملات مرکب شرطی

بخش پیرو جملات شرطی، بر وجود شرط لازم (ممکن / غیر ممکن) برای تحقق یا عدم تحقق واقعه‌ای که، در فعل جمله پایه مندرج است، دلالت دارد. در پیرو جملات شرطی، گاهی حروف ربط شرط واقعی: *если, раз, случае если*؛ و... به کار می‌رود، و زمانی حروف ربط: *если бы, кабы, когда бы* که ابزار بیان شرط غیر واقعی‌اند، به کار می‌روند، و فعل جمله خود را، و می‌دارند تا در فرم گذشته و یا مصدر به کار روند، که ممکن است بر زمان گذشته و یا آینده نیز دلالت داشته باشد. بنابراین، فرم گذشتهٔ فعل جملات شرط غیر واقعی، فاقد معنای گرامری زمان‌اند. در بخش پایه جملات شرطی غیر واقعی، ادات «*бы*» باعث می‌شود که، فعل جمله مزبور نیز به شکل گذشته، بدون بیان معنای زمان گذشته، و یا به شکل مصدر، به کار برده شود. متن گفتار در این گونه جملات تعیین‌کنندهٔ زمان (آینده یا گذشته) آن است

(آنیکینا (Аникина, М. Н.)، ۲۰۰۴، ص ۱۱۰). از نظر زمانی، قضیه‌ای که از آن در جمله پیرو اسم برده می‌شود، مقدم بر قضیه‌ای است که فعل جمله پایه می‌نامد. به مثال زیر توجه کنید:

Если бы мы встали рано, то все грибы достались бы нам.

اگر ما صبح زود بلند می شدیم (پشویم) همه قارچ‌ها مال ما می شد (خواهد شد).

در جمله روسی، حرف ربط «*если бы*» (اگر)، ابزار بیان شرط غیر واقعی است. که باعث شده است، تا فعل جمله مربوط در فرم گذشته به کار برده شود، بدون آن که معنای گذشته را بیان کند. در جمله پایه نیز ادات «*бы*» این گونه عمل کرده است. و در پیرو جمله فارسی، ابزار زبانی بیان شرط حرف ربط «اگر» است. و موجب شده، فعل‌های جملات پایه و پیرو که فرم گذشته استمراری (مضارع التزامی) دارند، معنی التزامی به خود بگیرند. تفاوت وجه شرطی در جملات فارسی و روسی در این است که، در جمله فارسی وجه شرطی فعل، در بر دارنده معانی گرامری زمان، شخص و شمار است در صورتی که، در جمله روسی، معانی گرامری مذکور توسط فعل جمله بیان نشده است، بلکه از متن گفتار می‌توان به آن پی برد.

در جمله

Я бы вчера поехал, если бы у меня было время.

اگر دیروز وقت داشتم، می رفتم.

ابزار بیان زمان گذشته شرط غیر واقعی در جمله روسی کلمه «*вчера*» (دیروز) در جمله مورد نظر است. در صورتی که در جمله فارسی بن ماضی افعال جمله بر زمان گذشته دلالت می‌کند.

بنابراین، جملات شرطی، گونه‌ای از وجه التزامی‌اند که، بر احتمال وقوع قضیه‌ای که در فعل جمله پایه مندرج است، در زمان گذشته یا آینده تأکید می‌کنند.

ب- مفهوم التزام در جملات مرکب توضیحی

معنای وجه التزامی در زبان روسی، همچنین در بخش پیرو جملات مرکب توضیحی با معنای: انگیزش، آرزو، احتمال و ضرورت نیز بیان می‌شود. در این نوع جملات حرف ربط «*чтобы*» ابزار بیان وجه التزامی است. فعل جمله پیرو، با حرف ربط «*чтобы*» در فرم گذشته و یا مصدر به کار برده می‌شود، که در هر صورت هیچ کدام معانی گرامری زمان، شخص و شمار را نشان نمی‌دهند. و تنها از قضیه‌ای خبر می‌دهند که، احتمال وقوع آن، در گذشته و یا آینده می‌رفته است و یا می‌رود. لازم به ذکر است که ادات «*бы*» در پیرو این

جملات به کار نمی‌رود، زیرا این ادات در حرف ربط «*чтобы*» که ترکیبی از «*что + бы*» می‌باشد، مستتر است.

در مثال:

Он просил, чтобы я привёз ему эту книгу.

او خواهش کرد که من این کتاب را برایش بیاورم.

معنای وجه التزامی در جمله روسی، به سبب وجود فعل «*просил*» (خواهش کرد) است. که پس از آن، در جمله پیرو، عمل مورد درخواست، دلالت بر یک واقعه غیر حقیقی دارد، که تحقق آن امری ممکن است. در فعل جمله پیرو ابزار گرامری بیان معانی گرامری زمان، شخص و شمار وجود ندارد. در جمله فارسی نیز، معنای وجه التزامی به کمک فعل «خواهش کرد» و وجه مضارع التزامی فعل «بیاورم» که دارای معانی گرامری زمان، شخص و شمار است، بیان شده است.

در جمله:

Я люблю, чтобы в комнате было светло. من دوست دارم که اتاق روشن باشد.

وجه التزامی جمله پیرو، میل و آرزوی تحقق واقعه‌ای را که از آن در جمله پیرو نام برده می‌شود، را نشان می‌دهد.

و جمله

Я боюсь, чтобы он не опоздал. من می‌ترسم که او به موقع نیاید.

نیز، از جملات مرکب توضیحی است، که در پیرو جمله روسی آن ادات «*не*» به همراه فعل СВ معنای التزامی تردید، هشدار و نگرانی گوینده یا نویسنده از احتمال رخ دادن واقعه‌ای نامطلوب را بیان می‌کنند. جمله فارسی نیز این مفهوم را در بر دارد. با کمی دقت در این جمله و دو جمله بالا به راحتی می‌توان پی برد که اساس تشکیل جمله وجه التزامی در مثال‌های مذکور، معنای لغوی افعال جملات پایه بوده است. همچنان که در جمله زیر:

Надо, чтобы ты прочитал статью. تو می‌بایست مقاله را بخوانی.

کلمه وجهی «*надо*» «می‌بایست» بیانگر معنای ضرورت و درخواست انجام فعل جمله پیرو روسی است. در جمله فارسی کلمه «می‌بایست» با وجه التزامی «بخوانی» این معنا را بیان می‌کند، و معنای گرامری زمان (مضارع)، شخص و شمار (دوم شخص مفرد) را داراست. در صورتی که، در جمله روسی، با فرم گذشته فعل، که فاقد معانی گرامری مذکور است، این معنا، توأمأً بیان می‌شود.

پ- مفهوم التزام در جملات مرکب هدفی

یکی دیگر از گستره کاربرد وجه التزامی، جملات مرکبی‌اند که بخش پیرو آن‌ها معنی مناسبات هدفی را بیان می‌کند. و در این جملات مرکب، فعل جمله پیرو از قضیه‌ای خبر می‌دهد که تنها احتمال وقوع آن در گذشته یا آینده وجود داشته است و یا دارد. جملات هدفی نیز با حرف ربط «*чтобы*» آغاز می‌شوند و بسته به نوع نهاد در جملات پایه و پیرو، فعل جمله پیرو، یا به صورت فرم گذشته (چنانچه نهاد دو جمله متفاوت باشد)، و یا به شکل مصدر (چنانچه نهاد دو جمله یکی باشد) به کار برده می‌شود. به مثال زیر توجه کنید:

Он едет во Францию, чтобы любоваться собором Богоматери.

او به فرانسه می‌رود تا از (جذابیت) کلیسای مریم مقدس لذت ببرد.

معنای قصد و هدف در جمله پیرو روسی، به کمک حرف ربط «*чтобы*» و مصدر «*любоваться*» بیان شده است. معانی گرامری فعل جمله پیرو، از فعل جمله پایه تبعیت می‌کند. و کاربرد وجه مضارع التزامی فعل بخش پیرو جمله فارسی نیز، به فعل «می‌رود» در جمله پایه بستگی دارد.

لازم به یادآوری است، که در پاره‌ای از موارد، در زبان روسی، ممکن است، حرف ربط «*чтобы*» از جمله پیرو حذف شود. حذف این حرف ربط، کاملاً به نوع فعل جمله پایه بستگی دارد. یعنی چنانچه در جمله پایه نوع فعل حرکتی و یا نشان دهنده جا به جایی در مکان را داشته باشد، وجود یا عدم وجود حرف ربط «*чтобы*» در جمله پیرو مانعی ندارد و مشکلی را در ساختار جمله ایجاد نمی‌کند، بلکه، وجود حرف ربط مذکور، تنها بر هدف یا مقصد مورد نظر تأکید دارد (کتاب آموزشی زبان روسی، ۱۹۸۲، ص ۱۳۵). به جملات زیر توجه کنید:

a) Я приехал, чтобы посоветоваться с Вами по одному серьёзному вопросу.

من آمدم که، با شما در خصوص یک مطلب مهم مشورت کنم.

б) Я приехал посоветоваться с Вами по одному серьёзному вопросу.

من آمدم با شما در خصوص یک مطلب مهم مشورت کنم.

هر دو جمله روسی «a» و «b» وجه التزامی‌اند. معنای هدف، در جمله «a» به کمک حرف ربط، مصدر و فعل جمله پایه بیان شده است. در صورتی که همان معنا در جمله «b» تنها توسط مصدر و فعل اصلی جمله افاده شده است. در هر دو جمله مصدر از عملی نام می‌برد که احتمال وقوع آن در آینده یا گذشته وجود دارد یا وجود داشته است.

۲. کاربرد وجه التزامی در جملات ساده

در جملات ساده زبان روسی، ابزار بیان وجه التزامی را می‌توان به دو نوع دسته‌بندی کرد: الف. به کمک ادات «бы» و فرم گذشته فعل بدون بیان هر گونه معنای گرامری ب. به کمک کلمات وجهی و فرم مصدر فعل.

الف- وجه التزامی جملات ساده با ادات «бы»

همانطور که پیش‌تر اشاره شد، ادات «бы» برای بیان وجه التزامی، هم می‌توانند در جملات مصدری و هم به همراه فرم گذشته فعل جمله به کار برده شوند. در این گونه جملات وجه التزامی معانی متفاوتی را بیان می‌کند. در ادامه به برخی از معانی آن اشاره می‌کنیم.

در جمله

ای کاش نمی باران بیارد. **Покрапал бы дождичек!**

وجه التزامی جمله فوق، بر معنای آرزو و میل گوینده یا نویسنده دلالت دارد.

وجه التزامی می‌تواند با ادات منفی «не» در ابتدای فعل جمله مربوط، معنی احتمال (خطر) رخ دادن وضعیتی نامطلوب را بدهد:

Не заблудились бы ребята! **نکند بچه‌ها گم شدن (بچه‌ها گم نشوند).**

Не захватил бы нас дождь! **نکند بارون گیر بشیم.**

مصدر СВ نیز می‌تواند برای بیان همین معنا با ادات «бы» در جملات ساده به کار برده شود:

Не упасть бы тебе! **(مواظب باش) نیافتی.**

در جملات:

Нам бы вместе поехать! **خوبه با هم بریم.**

Тебе бы отдохнуть! **خوبه استراحت کنی.**

گوینده یا نویسنده، مخاطب خود را بر انجام عملی که در مصدر فعل مندرج است، توصیه می‌کند که انجام آن ممکن است در آینده تحقق یابد. درباره جملات بالا، باید گفت که، معنای وجه التزامی را، تنها در مصدر افعال جملات مذکور نمی‌توان جستجو کرد، بلکه این معنا به کمک همه عناصر جملات فوق بیان شده است.

گاهی برای بیان خواهش و تقاضای محترمانه، از جملات وجه التزامی استفاده می‌شود:

Ты прилѣг бы!

کمی دراز می کشیدید.

ب- وجه التزامی جملات ساده با کلمات وجهی

کلماتی از قبیل: *надо* (باید)، *нужно* (لازم است)، *можно* (می شود)، *мочь* (توانستن)، *желать* (آرزو کردن)، *надеяться* (امیدوار بودن) و... که گوینده یا نویسنده، به کمک آنها، نظر خود را درباره وقوع یا عدم وقوع قضیه‌ای را که فعل جمله مربوط از آن نام می برد، برای مخاطب خود بیان می کند، می توان به عنوان ابزار زبانی محسوب کرد، که به جمله معنای وجه التزامی می دهند. لازم به یادآوری است که، در این جملات ادات «*бы*» به کار نمی رود و فعل این جملات نیز، به صورت مصدر است. به مثال زیر توجه کنید:

Он может поднять 50 килограмм. او می تواند پنجاه کیلوگرم را بلند کند.

در جمله فوق، از اتفاقی غیر واقعی خبر داده می شود، که امکان وقوع آن وجود دارد، و این همان معنای وجه التزامی است. باید توجه داشت که فعل «*мочь*» (توانستن) در این جمله صرف شده، بنابراین ابزار گرامری بیان معانی گرامری زمان، شخص و شمار در این فعل مشاهده می شود، که این معانی را به فعل اصلی جمله که به صورت مصدر بکار برده شده است، منتقل می کند. و یا در جمله

Я должен попросить прощения. من باید عذر خواهی کنم.

کلمه «*должен*» (باید) فعل نیست، بنابراین ویژگی های گرامری فعل را ندارد و تنها به لحاظ معنای لغوی است که به فعل وابسته خود که فرم مصدری دارد، وجه التزامی می دهد. بنابراین، باید اذعان داشت که در زبان روسی، تنها طریق ساختن وجه التزامی، ترکیب ادات «*бы*» به همراه فرم گذشته فعل نیست. بلکه معنای وجه التزامی را ساختارهای نحوی دیگری نیز می توانند بیان کنند.

- جایگزینی وجوه افعال

معنای لغوی برخی کلمات در زبان روسی، مانند: *наверное* (احتمالاً)، *якобы* (گویا)، *вряд ли* (گمان نمی رود) و... نیز سبب می شود، تا جمله ای که وجه فعل آن اخباری است، به لحاظ معنا، آن را وجه التزامی دانست:

Он, наверное, придет. و احتمالاً می آید.

در جمله فوق، علی رغم آن که، وجه فعل در دو جمله روسی و فارسی اخباری است، اما

با توجه به معنای کلمه «*наверное*» (احتمالاً) می‌توان گفت، وجه اخباری، در معنای وجه التزامی به کار رفته است. زبان‌شناسان فارسی نیز، به این نکته اشاره دارند. خسرو فرشید ورد در این باره می‌نویسد: «... بعد از این کلمات (کلمات وجهی)، حتی اگر فعل از لحاظ ساختمان هم به وجه التزامی نباشد، بهتر است آن را وجه التزامی شمرد؛ مانند افعال این جمله‌ها: کاش رفته بودم، می‌بایست می‌رفتی» (فرشید ورد، ۱۳۸۲، ص ۳۸۵).

گاهی، در زبان روسی، خبر جمله پیرو در جملات مرکب، که وجه امری دارد، معنای وجه التزامی می‌دهد (تیخانوف (Тихонов, А. Н.)، ۲۰۰۳، ص ۳۶۸). به مثال زیر توجه کنید:

Опоздай (=Если бы опоздали) мы хоть на минуту, мы **не застали бы** его.

اگر ما حتی یک دقیقه هم دیر می‌کردیم، نمی‌توانستیم او را ببینیم.

همانطور که ملاحظه می‌شود، علی‌رغم آن‌که، خبر پیرو جمله روسی فوق، وجه امری دارد، اما مفهوم التزامی را بیان می‌کند.

در زبان روسی، گاهی نیز فرم فعل وجه التزامی است، در صورتی که مفهوم وجه امری (خواهش و یا توصیه) را بیان می‌کند (کاسادکین (Касадкин, Л. Л.) و دیگران، ۲۰۰۴، ص ۲۰۰):

Вы бы поговорили с Александрой, она ведёт себя отчаянно.

خوبه با الکساندرا صحبت کنی، او وضع بدی دارد.

در جمله روسی فوق، وجه التزامی در معنای وجه امری به کار برده شده است. این شکل وجه امری، در زبان فارسی نیز به کار برده می‌شود.

نتیجه‌گیری

وجه التزامی فعل در زبان‌های روسی و فارسی، وجهی ترکیبی است. در زبان روسی ادات «*бы*» توأم با فرم گذشته فعل که فاقد معنای گرامری زمان گذشته است و یا فرم مصدری آن، وجه التزامی فعل را می‌سازد. در زبان فارسی نیز، برای بیان وجه التزامی کلمات وجهی نظیر: کاش، شاید، احتمالاً، خوب است و... به همراه وجه التزامی فعل مورد نظر (ماضی و مضارع التزامی)، ویا وجه دیگر توأما مفهوم التزام را بیان می‌کنند.

مهمترین تفاوت گرامری وجه التزامی در زبان‌های فارسی و روسی در این است که، وجود ماضی التزامی و مضارع التزامی در زبان فارسی، موجب می‌شود، تا بتوان قضیه مندرج

در فعل، که نشان دهندهٔ واقعه‌ای غیر حقیقی است را، به زمانی معین (گذشته یا آینده)، منسوب کرد. بنابراین، فعل مورد نظر فارسی، دارای ویژگی‌های گرامری زمان، شخص و شمار است. در صورتی که، وجه التزامی در زبان روسی با ادات «*бы*» فاقد معانی گرامری زمان و شخص است و تنها متن گفتار است که موضوع مورد نظر را به زمان گذشته و یا آینده نسبت می‌دهد.

مفهوم التزام در جملات مرکب زبان روسی، که بیان‌کنندهٔ روابط معنایی توضیحی و یا هدفی‌اند، در بخش پیرو به کمک حرف ربط «*чтобы*» و فرم گذشته و یا مصدری فعل جمله بدون ادات «*бы*»، و در جملات شرطی واقعی یا غیر واقعی، این معنا در جملهٔ پایه با ادات «*бы*»، یا بدون آن، بیان می‌شود. افعال جملات مرکب زبان فارسی، که معنای شرطی دارند و یا هدف را بیان می‌کنند، نیز از نوع وجه التزامی‌اند.

وجه التزامی در زبان روسی، گاهی به کمک کلمات وجهی نظیر: *надо* (باید)، *нужно* (لازم است)، *можно* (می‌شود)، *мочь* (توانستن)، *желать* (آرزو کردن)، *надеяться* (امیدوار بودن) ساخته می‌شود. که در این صورت ممکن است، ادات «*бы*» در ساختن وجه التزامی فعل در جمله مزبور بکار نرود. و دلیل آن، معنای لغوی کلمات وجهی است که در جمله مورد نظر وجود دارند.

در زبان‌های روسی و فارسی، ممکن است که، وجه یک فعل در معنای مستقیم خود به کار نرود و مفهوم وجوه دیگر را بیان کند.

کتاب‌شناسی

حسینی، امیر. (۱۳۸۵). «بررسی تأثیر متقابل نهاد و گزاره در جملات روسی»، پژوهش زبان‌های خارجی، انتشارات دانشگاه تهران، شماره ۳۳، ۲۳-۳۶.

روبینچیک، یوری. (۲۰۰۱). *دستور زبان ادبی معاصر فارسی*، مسکو، انتشارات ادبیات خاور.

شفائی، احمد. (۱۳۶۳). *مبانی علمی دستور زبان فارسی*، انتشارات نوین، چاپ اول.

فرشید ورد، خسرو. (۱۳۸۲). *دستور مفصل امروز، تهران؛ انتشارات سخن*، چاپ اول.

ناتل خانلری، پرویز. (۱۳۶۸). *دستور زبان فارسی*، تهران؛ انتشارات توس، چاپ نهم.

- Аникина, М. Н. (2004). *Синтаксис сложноподчинённого предложения*, Москва, «Русский язык».
- Белошапкова, В. А. Миловславский И. Г. и др. (1989). *Современный русский язык*, Москва, «Высшая школа».
- Войнова, И. Е. и др. (1982). *Учебник русского языка для иностранных студентов-филологов: второй год обучения*, Москва, «Русский язык».
- Диброва, Е. И. (2002). *Современный русский язык: теория, анализ языковых единиц*, часть II, Москва, «АКАДЕМА».
- Касадкин, Л. Л. и др. (2004). *Современный русский язык*, Москва, «просвещение».
- Колодезнев, В. М. (1999). *Морфология русского языка*, Москва, «VLADOC».
- Ляпон, М. В. (2002). *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва, «Советская энциклопедия».
- Реферовская, Е. А. (2002). *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва, «Советская энциклопедия».
- Розенталь, Д. Э., Голуб, И. Б., Теленкова, М. А (2005). *Современный русский язык*, Москва, «АЙРИС-ПРЕС».
- Тихонов, А. Н. (2003). *Современный русский язык: морфемика, словообразование, морфология*, Москва, «ЦИТАДЕЛЬ-ТРЕЙД».